

О. Козак, І. Потехіна,
Т. Слободян, В. Гупало
**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
З ПОЛЬОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ**

Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2019, 108 с.

За ініціативи Науково-дослідного центру «Рятівна наукова служба» Інституту археології НАН України у 2019 р. була започаткована наукова серія «Археологічні методи (АрхеМет)».

Першою книгою серії став методичний посібник, що створила група антропологів відділу біоархеології ІА НАНУ, до складу якої увійшли к. і. н. О. Д. Козак, к. і. н. І. Д. Потехіна, к. і. н. Т. І. Слободян. До роботи над посібником була також запрошена фахівець у галузі церковної фунеральної археології, д. і. н. В. Д. Гупало (Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України).

З археологічних розкопок, переважно могильників, походять, окрім решток предметів матеріальної культури, рештки людських кістяків. Вони є джерельною базою для палеоантропології, але несуть цінну інформацію не тільки для антропологічної науки, але й для археології, історії, краєзнавства. Для того, щоб зберегти максимум інформації, яка може бути надалі піддана аналізу та послужити основою для наукових інтерпретацій, дуже важливо запобігти можливим інформаційним втратам на кожному етапі роботи з кістковим матеріалом. На першому (польовому) етапі цієї роботи важливо розчистити кістяк, частину кістяка або кремацію з мінімальними для них втратами, максимально чітко зафіксувати, почистити або помити, просушити, коректно упакувати та доставити до лабораторії, де цей матеріал надалі буде досліджуватися. Помилки або не-

дбалість під час виконання цих, здається, простих операцій може призвести до значного наукового знецінення матеріалу. Саме цьому першому, але інколи вирішальному, етапу роботи з палеоантропологічним матеріалом і присвячена рецензована книга «*Методичні рекомендації з польової антропології*». Вона покликана зробити все, щоб цей перший етап дослідження антропологічного матеріалу не став і останнім, допомогти дослідникам у роботі та застерегти від прикрих помилок, які можуть звести нанівець їх кропітку працю.

Необхідність появи нових методичних рекомендацій з польової антропології останнім часом стала досить гостро. Попередня подібна робота побачила світ в Україні майже 30 років тому: «Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях» вийшла друком у Києві 1988 р., під авторством археолога Ю. М. Мале-

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ, ORCID 0000-002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

ева та антрополога С. П. Сегеди. Методичний посібник призначався для студентів історичного факультету та був підготовлений на кафедрі археології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. На жаль, в антропологічній частині посібника головна увага приділялася вже лабораторній обробці матеріалів, а розділ присвячений польовій роботі був більш ніж лаконічний. Зрозуміло також, що за тридцять років антропологія пройшла значний шлях розвитку. У 1980 рр. істотно переважали роботи, в яких кістковий антропологічний матеріал опрацьовувався за низкою класичних програм (краніологічної, остеологічної, одонтологічної) та здійснювалися демографічні побудови. Останніми роками більше уваги стало приділятися палеопатологічним дослідженням, палеодіетам, збільшився інтерес до теми людина—довкілля. Почали більш широко використовуватися ізотопний аналіз та залучатися інформація з ДНК. Усе це вимагало змін у роботі з антропологічним матеріалом на першому етапі досліджень, починаючи від підйому та відбору матеріалів у полі. Ці зміни та нові вимоги і знайшли своє віддзеркалення у посібнику «Методичні рекомендації з польової антропології», який нещодавно побачив світ.

Книга базується на значних напрацюваннях у галузі польової антропології та археології вітчизняних та закордонних колег, а також на великому власному польовому досвіді авторів. Структура роботи є добре продуманою, вона спрямована на те, щоб чіткіше донести рекомендації авторів читачеві. Текст є лаконічним, як і вимагає формат методичного посібника. Форма подачі легка та доступна. Поодинокі повтори, що трапляються в посібнику, цілком виправдані. По-перше, окремі рекомендації авторів є чинними та важливими для роботи з різними типами поховань, а по-друге, повтори виконують не зайву функцію «контрольного пострілу».

Посібник складається з вступу та чотирьох частин.

Вступ. У вступі чітко сформульовані мета, головні напрями досліджень людських скелетів з давніх поховань, перелічені завдання, для вирішення яких кісткові рештки людини є джерельною базою.

В юридичному розділі (автор І. Д. Потехіна) наведені загальні принципи правового регулювання дослідження давніх поховань на базі законів України. Варто підкреслити, що вони наводяться вперше у вітчизняній антропологічній роботі.

Окремий розділ присвячено етичним нормам роботи з такою дуже делікатною групою матеріалу, як людські кістяки. Це є також новим для вітчизняних антропологічних праць, бо раніше в публікаціях етичному аспекту роботи з антропологічним матеріалом уваги практично не приділялося, хоча неписані правила поведінки з кістковими останками формувалися. Під час створення розділу його автор І. Д. Потехіна спиралася переважно на досвід країн Європи та США. Сучасні етичні норми поведінки з кістковими рештками, які використовуються в наукових цілях, поєднують етичні традиції медиків, анатомів, а також сформульованих біоетикою.

У тексті розділу викладені і базові принципи наукової антропологічної етики.

У вступі міститься також коротка інформація стосовно інструментів та матеріалів, які використовуються під час роботи в полі для розчистки поховань, очищення та просушки кісток.

Новими та обов'язковими є рекомендації стосовно техніки безпеки під час роботи з кістяками, особливо з тими, що походять із закритих приміщень (склепів, крипт), є матеріалом з поховань ХХ ст., поховань жертв епідемій. Останнім часом накопичився значний матеріал стосовно світу недружніх людині бактерій, мікроорганізмів, грибків та їх взаємодію з людським організмом. Тому ці рекомендації, що проходять червоною ниткою через усю роботу, є життєво необхідними.

Перша частина книги містить інформацію стосовно загальних правил відкриття та розчистки поховань. Зрозуміло, що рекомендації відносно розчистки поховань займають важливе місце і в методичних посібниках з польової археології, але пріоритети під час розчистки давніх поховань в археологів та антропологів дещо різняться. Існує старий жарг: *«Якщо під час розчистки поховання Вам заважають дрібні кістки, то Ви — археолог. Якщо ж під час розчистки поховання Вам заважає дрібний бісер, то Ви — антрополог»*. У кожному жарті є доля жарту. В цій роботі, ми бачимо процес розчистки поховання очима антрополога. Саме тому, як і варто було очікувати, головні акценти робляться на розчищенні кістяка та звертається увага на найбільш традиційні помилки у роботі з кістковим матеріалом. Вдалим є те, що чітко вказані місця, де найбільш часто пропускаються та втрачаються дрібні кістки (кісті рук, стопи, шия, колінна чашечка), вказані також зони, де кістка може бути більш крихкою вна-

слідок окремих захворювань, звертається увага на можливу присутність дуже дрібних кісток плоду в районі жіночого тазу. Приділяється увага розчищенню дитячих поховань, в яких невеличкі кістки дитини інколи приймають за кістки степових гризунів, а також можуть втрачатися епіфізи, які ще не приросли до трубчастої частини кісток.

Вказані місця відбору ґрунту в похованні для виявлення наявності можливих паразитів, жовчних, ниркових каменів, нетипових окостенінь, а також пилково-спорового аналізу. Подано також поради стосовно зберігання цих зразків.

Досить ретельно розписаний процес зняття кісток скелета, з урахуванням ступеню вологості ґрунтів.

Окремий блок присвячено випадкам, коли череп або весь кістяк береться монолітом, описано техніку цієї процедури. Попри традиційні уявлення, не завжди взяття матеріалів монолітом сприяє кращій збереженості кісток, інколи в процесі транспортування, особливо через невдалу упаковку та відсутність засобів амортизації, череп зазнає значних руйнацій. До руйнації призводить, як засвідчує досвід, і пакування вогкого моноліту в синтетичну плівку. Автори посібника застерігають дослідників від цих найбільш типових помилок, які призводять до знищення матеріалів.

Застерігається від використання під час фіксації кістяка клеїв та лаків. Ця практика була досить поширеною в 1970—1980 рр., але на сьогодні від неї відмовилися.

У розділі, присвяченому первинній камеральній обробці, чітко прописані рекомендації стосовно кожного етапу обробки і знову вказані найбільш поширені помилки, що робляться під час очистки; миття, яке може призвести до серйозної втрати матеріалу; під час сушіння; шифрування; пакування матеріалів; передачі антропологічного матеріалу на дослідження та перепоховання.

Друга частина книги присвячена роботі з різними видами поховань. В ній автори викладають послідовність та методи роботи з кістковими рештками з основних типів поховань, які найчастіше трапляються на землях України. З огляду на те, що робота з кожним видом поховань має свою специфіку, то спеціальні рекомендації подані для різних груп поховань. Окремі групи склали — одиночні інгумації, колективні інгумації з варіантом, коли кістяки не перекривають один одного та варіантом, коли скелети перекривають один одного; зруйно-

вані та пограбовані поховання; масові захоронення; випадкові поховання, розрізнені кістки; поховання в криптах та склепах; кремації.

Особливо варто відзначити розділ, що присвячений масовим захороненням, які частіше за все бувають наслідком військових дій, масових розстрілів, катастроф (автор розділу О. Д. Козак). Масові поховання періодично, але не надто часто, досліджувалися українськими археологами. Дуже рідко на таких об'єктах працювали антропологи, а до лабораторій потрапляли лише окремі черепи або кістки з явними слідами травм. Насправді масові поховання є по своєму унікальними вибірками, бо вони несуть інформацію про населення означеної території за доволі короткий період. Вони можуть бути джерелом для демографічних, морфологічних реконструкцій. Стационарні (регулярні) некрополі дають, як правило, антропологічний матеріал більш широкого хронологічного зрізу.

Роботі з антропологічним матеріалом масових поховань, особливо пов'язаних з веденням бойових дій, значну увагу приділяли наші колеги із Західної Європи. Ними накопичено значний досвід, який останнім часом вдало використовується нашими вітчизняними дослідниками. На рахунку українських антропологів є дуже вдалі приклади роботи на таких об'єктах, як, наприклад, відкриття санітарної ями на Замковій горі в Чигирині у 2017—2018 рр.

У розділі акцент робиться на особливостях розчистки і фіксації кістяків, а також окремих частин скелета. Вдала фіксація може істотно допомогти під час реконструкції обставин масової загибелі або поховання людей.

Вдалим рішенням авторського колективу було присвятити окремий розділ похованням у храмових спорудах. Якщо дослідження внутрішньохрамових ґрунтових поховань, а особливо поховання у саркофагах, мають досить довгу історію, то вивчення поховань у склепах та криптах пізньосередньовічного та модерного часу в Україні довгої традиції не мають. Раніше вони носили епізодичний характер, але останнім часом необхідність фахового підходу до цієї групи поховань постала досить гостро, бо кількість таких досліджень збільшилася, головним чином, за рахунок роботи в західних регіонах України.

Рекомендації В. Д. Гупало, яка має значний досвід роботи з цією групою об'єктів, є чіткими, процес роботи розписаний послідовно: підготовчі заходи в приміщеннях, розкопки, відбір кісткового матеріалу, відбір ботанічного

матеріалу, відбір речового матеріалу для аналізів та консервації, впорядкування поховань. Важливий акцент автором зроблено на техніці особистої безпеки на всіх етапах роботи (від підготовки до передачі в лабораторію). Безпечний момент під час дослідження антропологічних матеріалів, які репрезентують населення України останніх декількох століть, є особливо актуальним.

Окремий підрозділ присвячений правилам відкриття та первинної обробки кремацій (автор Т. І. Слободян). Він є надзвичайно актуальним. Тривалий час, якщо під час відкриття могильника з тілоспаленнями був відсутній антрополог, до антропологічних лабораторій переважно потрапляли або найбільш крупні фрагменти кісток, що були вибрані з кремації, або дуже невелика частка кісткового матеріалу з них, яка могла складати всього декілька грамів. Така ситуація дуже обмежувала можливість дослідників-антропологів, що надалі працювали з цим матеріалом. У кращому випадку можна було розмежувати кістки людей та тварин, визначити, чи проходили кістки тварин через вогонь; інколи визначити стать та вік померлого, з'ясувати кількість індивідів та температуру кремації.

Але в останні десятиріччя наші західноєвропейські та американські колеги досить активно працювали з масовим матеріалом кремацій. Ними було зроблено багато для розробки методик дослідження різних типів поховань. Це дозволило давати більш розлогу інформацію для можливих реконструкцій поховального обряду.

В цій роботі, базуючись на розробках наших закордонних колег та на власному польовому досвіді, автор надає рекомендації стосовно роботи з «кремаціями на місці», «кремаціями на стороні», урновими похованнями, похованнями у ямах, змішаними урно-ямними. Саме врахування специфіки поховань дозволяє запобігти інформаційним втратам.

Акцентується також увага на особливостях чистки та миття матеріалу саме кремацій.

У **третьій частині** методичного посібника надані детальні інструкції для підготовки антропологічного звіту. Раніше антропологічні звіти, які додавалися до археологічних, носили довільний за формою характер, сучасні вимоги чітко окреслюють обов'язковий мінімум поданої антропологічної інформації. Вимоги до змісту та оформлення звіту були прийняті та затверджені засіданням відділу біоархеології Інституту археології НАН України від 21 березня 2017 р. та узгоджені на засіданні По-

льового комітету Інституту археології. Вони є обов'язковими до виконання.

У розділі надається також обов'язковий зразок акту-передачі антропологічного матеріалу на опрацювання та зберігання, а також зразок акту про перепоховання, якщо останки були перепоховані після опрацювання, згідно з правилами перепоховання антропологічного матеріалу.

У розділі надано зразки облікової картки (бланку) на поховання, яка містить антропологічну та археологічну інформацію. В обліковій картці подані дані стосовно назви пам'ятки, культурної приналежності поховання, номеру поховання, року розкопок, автора археологічних розкопок. Окрема картка розроблена для поховань за обрядом інгумації і окрема — для кремації. Картка містить, в першу чергу, інформацію про наявність кісток різних відділів скелету, яка подана у графічній формі, стан збереженості кісток, їх колір, сліди мінеральних субстанцій, органічні рештки. До облікової картки додається також коротка археологічна інформація щодо типу поховальної споруди, розмірів ями, типу поховання, пози похованої людини (випростано на спині, боці, животі, скорчено), фіксується наявність тваринних решток, жертвової їжі, інвентарю (кераміка, вироби з глини, вироби з металів, зброя, вироби зі скла та ін.). Все це істотно полегшує роботу антропологам, коли в них виникає необхідність провести кореляцію статі, віку, антропологічного типу похованої людини з типом поховальної споруди та інвентарем. На нашу думку, варто було б додати дані стосовно орієнтації кістяка відносно сторін світу, а також дані про положення кистей рук померлого. Перше в низці випадків може дати високий відсоток кореляції з антропологічним типом або статтю. В тих групах, де існувала традиція чіткої орієнтації померлого за сторонами світу, відхилення можуть допомогти виявити сезонні періоди найбільшої смертності. Попри це, облікова картка скомпонована вдало та є досить зручною для роботи. Запровадження в свій час краніологічних, остеологічних, одонтологічних бланків в антропології дуже полегшило працю дослідників та істотно заощадило час під час створення електронної бази даних.

Четверта частина методичних рекомендацій становить альбом рисунків кісток скелета. Альбом складається із 15 таблиць. Вдалим є рішення розмістити в альбомі як малюнки кісток дорослої людини, так і кісток дітей різного

віку (немовляти та дитини 6—14 років). Дрібні кістки маленьких дітей інколи, особливо в зруйнованих похованнях, приймають за кістки дрібних степових тварин, і вони не потрапляють до антропологічної лабораторії. Це стосується і окремих дрібних кісток черепа, які періодично може спіткати така сама доля.

Методичні рекомендації, як правило, характеризуються лаконізмом, але як говорить східна мудрість: *«Не можна знати все, але треба знати головне»*. Саме цим керувалися автори роботи. Однак посібник містить список рекомендованої літератури за окремими розділами, що допоможе читачам, які зацікавляться в більш розширеній якісній інформації, отримати її.

Посібник добре проілюстровано (47 ілюстрацій). Спектр ілюстрацій є досить широким, від дуже вдало відібраних кольорових фо-

тографій, польових креслень технічних рисунків і до авторських малюнків О. Д. Козак.

Методичний посібник стане в пригоді археологам, антропологам, краєзнавцям, студентам історичних факультетів українських вузів.

Можна привітати колектив авторів з професійно виконаною та конче потрібною роботою, якою відділ біоархеології ІА НАНУ може пишатися. Робота акумулює великий досвід польових робіт української групи палеоантропологів, сучасні розробки наших закордонних колег, та цілком відповідає духу часу.

Нагадаємо, що посібник є першим у серії «Архе Мет». Цей перший досвід, на нашу думку, виявився вдалим, тож будемо очікувати появу нових методичних робіт у цій серії. Маємо надію, що представники братньої антропологам науки археології не забаряться з цим, а ми побажаємо їм творчих успіхів.